

Posudek na disertační práci Mgr. Petra Šimáka: „Specifika ruské fenomenologie a její význam pro interpretaci literárního textu“ (2016)

Petr Šimák se svou disertační prací vydal na obtížný terén, který v českém literárněvědném kontextu nebyl podrobně zpracován. Ambice jeho textu je několikerá: promyšlení základů fenomenologické literární interpretace, vystižení specifík ruské filosofické, literárně- a uměnovědné fenomenologie a představení vlastního pojetí fenomenologického čtení tváří v tvář konkrétnímu materiálu. Vůči tomuto záběru nelze mít vážnějších námitek a potenciál přínosu této koncepce nejen pro českou rusistiku, ale filologii jako takovou je značný. Ocenit je třeba rovněž to, že zvláštní pozornost je věnována tradicím a vývoji fenomenologického myšlení v české literární vědě a kritice.

Autor důkladně sleduje tradice filosofické a literárněvědné fenomenologie 20. století, přičemž jeho záměrem je najít východiska a základy pro vlastní pojetí fenomenologické literární interpretace. Po úvodu následuje druhá část (Specifika fenomenologické interpretace), která povytce negativně a na obecné úrovni naznačuje obrysy takové interpretace, založené ve filosofickém východisku (zejména Edmund Husserl). Část třetí (Teoretická východiska) představuje některé ze základních motivů myšlení předních představitelů evropské fenomenologie a hermeneutiky (Husserl, Heidegger, Gadamer, Iser, Ricoeur, Poulet, Ingarden) včetně inspirace, již fenomenologie představovala pro českou, převážně strukturalisticky orientovanou literární vědu (Mukařovský, Jankovič, Červenka, Blažíček, Mathauser). Čtvrtý oddíl sleduje fenomenologické myšlení ruské, přičemž výklad klade značnou váhu (myslím, že zcela oprávněně) na tradiční perspektivu sepětí „života a díla“ ruských, s fenomenologií různě souznících myslitelů, mezi nimiž je největší pozornost věnována Gustavu G. Špetovi, Alexeji F. Losevovi a Jakovi E. Golosovkerovi. Část pátá pak načrtává určitou koncepci fenomenologické interpretace – ústředními pojmy jsou zde předmětnost, situovanost a čas – a pokouší se ji využít na kratších povídkách Jana Čepa („Elegie“ a „Cesta na jitřní“), Ernesta Hemingwaye („Hills Like White Elephants“), Daniila Charmse („ТЕТРАДЬ“ – „Sešit“) a Varlama Šalamova („Как это началось“ – „Jak se to stalo“ a „Утка“ – „Kachna“). Leitmotivem a ústřední myšlenkou předložené práce je trvání na tom, že abychom byli právi estetické povaze uměleckého textu, je třeba soustředit se na sám proces čtení, očistit se při něm od předsudečných dat a pojmů, zejména historických a kulturních souvislostí a předchůdných literárněhistorických (literárněvědných) komentářů, uzávorkovat v textu nezaložené, do něj zvenčí přinesené významy a nazřít věc samu, tj. svět textu v jeho fenomenalitě, jak se jeví vnímajícímu vědomí v proudu a dění textu samého.

Upozorněme na to, že k obhajobě byla předložena druhá verze doktorandovy práce. Změny proti verzi první zohledňují (některé) připomínky obou původních posudků: z větší části je eliminována apriorní kritika „literární vědy“ bez rozlišení a bez přívlastků; mírně je přeorganizován obsah, zejména přejmenováním druhého oddílu a převedením výkladu o evropské moderní fenomenologii ve třetím oddílu pod jednotlivé jazykové oblasti; začleněny jsou tři nové podkapitoly: „Klaus Johann – uplatnění existenciálních a filosofických kategorií na interpretaci textu“, „OBERIU“ a „Povídky Varlama Šalamova“ (cca 16 stran). Celkově prošel text jistým pročištěním a proškrtáním. I přítomný posudek je psán perspektivou druhého čtení.

To mě již přivádí k jedné ze závažných koncepčních mezer, které jsou v Šimákově návrhu patrné, a to je to, že jeho koncepce zcela pomíjí, že s literárním uměleckým dílem se můžeme setkávat vícekrát (druhá a další čtení) a že i první čtení se může stát „kontextem“ dávajícím naší interpretaci zcela určitý směr a zaměření. Neméně příznačná je absence zohlednění té okolnosti, že i první čtení je již směřováno „kontextem“, ať už jím je: jméno autora, žánr, materiální kontext samotného média

(např. typografie, písmo), vydavatelské kontexty, specifické kulturní signály a „kódy“ (srov. např. významy a konotace – literární, hudební, biblické – potenciálně v textu aktivované a spjaté se slovem „elegie“ v Čepově povídce atd.) a zejména řeč sama jako základ určité národní kultury a jako konstitutivní sdílené komunikační prostředí i prostředek *komunikace*.

Tyto otázky se jeví jako elementární opomenutí v koncepci fenomenologické interpretace (pátý oddíl práce) nikoli nejméně proto, že jsou samy velkým tématem fenomenologickým i hermeneutickým. Např. v podkapitolách 3.1.3. a 3.2.1. se připomíná myšlení Ricoeurovo a Gadamerovo; ve 3.1.1.1. je charakterizována Husserlova pozdní fenomenologie, která zdůrazňuje „závislost vnímání na žitém světě, historicitě a intersubjektivitě“; připomínány jsou úvahy M. Merleau-Pontyho o přístupnosti světa pouze skrze zkušenost s druhými, a tedy jeho sociokulturní zakotvenosti. Všude zde i v dalších fenomenologických a hermeneutických koncepcích vnímání, kognice a umění vyvstává problém kontextu (tradice), intersubjektivitě, existence v těle (tělesnost) a existence v jazyce a řeči, tyto zásadní otázky – a možné odpovědi na ně – však zůstávají ve vlastní koncepci fenomenologické interpretace převážně nerefléktovány, *jakkoli jsou součástí přehledových pasáží v předchozích částech práce*. Tato témata jsou dokonce součástí samého závěru o „specifikách ruské fenomenologie“: „Jejím základním rysem je dle našeho názoru směřování k sociálnímu ukotvení významu a smyslu a následně příklon k hermeneutickým otázkám dialogičnosti významu a k dialektice“ (176). Otázku jazyka a (sociokulturních) proměn významů, což implikuje i její protějšek, totiž otázku jejich zakotvenosti a relativní stálosti, si Petr Šimák ve svém pojetí fenomenologického čtení neklade. Nebere v něm v potaz ani proslulý hermeneutický kruh, rozumění utvářející se v pohybu a vzájemném vztahování částí a celku. Zajímá mě tedy: Jak lze při onom blízko „čtoucím pohledu“ (230 aj.), o nějž Petru Šimákovi jde, chápat proces *významového sjednocení*, vztah části k celku a naopak? Jaká je podle doktoranda v procesu čtení úloha jazyka a kulturního kontextu? Jaká je úloha *konvence* v literárním díle – zejména jazykové, druhové, žánrové a narativní?

S tím souvisí i otázka hranic mezi „textovými“ a „mimotextovými poznatkami“, o nichž doktorand píše např. při úvaze nad Čepovou povídkou „Cesta na jitřní“: „Starostlivost předků vyrábějících píšťalky, jejich zdravá víra v budoucnost při vysazování jabloně na místě pokáceného starého stromu, klid chvíle, v níž se vypravují dávné příběhy a přichází ke slovu vzpomínka, nic z toho text výslovně nepojmenovává, přesto se jedná o neopominutelné skutečnosti či složky významu předmětnosti“ (204). Proč jsou tyto neopominutelné skutečnosti součástí textu a spojitost modrého nebe s „mariánskou modří“, jak to Petr Šimák interpretuje na jiném místě, je fenomenologicky nepatřičným mimotextovým poznatkem? Co když bude text interpretovat městský člověk, který s vysazováním jabloní a vyráběním píšťalek nemá přímou zkušenost? Jak pojímá Petr Šimák rozdíl mezi zkušeností s pohledem do venkovské krajiny, který je „spojen s modravostí“, a povědomím o liturgické symbolice modré barvy: má jít o hranici mezi přirozenou zkušeností subjektu a zprostředkovaným, kulturním věděním? Může tuto hranici blíže specifikovat? Nemá nakonec i přirozená zkušenost své „kulturní dějiny“? A není především problematičností této hranice tématem rovněž fenomenologickým, a neměla by tedy být tématem i pro autora práce? Není např. vnímání venkovské krajiny v próze Jana Čepa již nějak předznamenáno, „předrozuměno“ – a není úkolem čtenáře toto předrozumění určitým způsobem uchopit (např. jako implicitní hodnotový návrh), zkusmo se s ním ztotožnit – ale zároveň reflektovat i tuto „zkusmost“, tj. i jeho „nepřirozenost“, artificialitu, utvořenost?

Je zde tedy otázka hodnot. Na s. 211 doktorand píše: „Interpreta staví fenomenologie do pozice člověka, který očistěným pohledem vnímá primární atmosféru situace, aniž by dokázal vysvětlit její kvalitu. Pokud chce porozumět, musí si klást otázku nejen po světě, ale rovněž po způsobu svého rozumění.“ Není součástí navrhovaného pohybu očistění i čtenářovo povědomí o normách, kódech a

hodnotách založených určitým jazykem, tradicí a kulturou? Umožňuje Šimákova představa o fenomenologické interpretaci reflektovat vlastní *hodnotová* apriori? Jak jsou generovány hodnoty? Jsou věci textu samotného – a pokud ano, jak se text stává součástí kultury a jejích hodnotových systémů? V teoretické části práce se píše: „Je zapotřebí zprůhlednit vlastní hermeneutickou situaci, abychom si uvědomili skutečně cizí charakter textu, což rovněž znamená, abychom tento původní svět textu, z něhož můžeme čerpat novou zkušenost, nezakryli vlastními předsudky a teoriemi, kterých byl svět textu pouze dokladem“ (40). Tento proces zprůhlednění však Petr Šimák ve svých vlastních interpretacích nezvažuje ani není součástí naznačeného pojetí fenomenologické interpretace.

Pochybnosti mám též o pojmu situovanosti. V kapitole „Situovanost“ se říká: „Situovanost nazýváme základní pozadí, na němž se jeví všechny předmětnosti světa textu. Prostor zjevuje bytí, a to tím způsobem, že zařazuje zjevované do ‚světa‘, tedy celkového rozvrhu a souvislostí.“ A dále „Situovanost tedy primárně zkoumá, jak subjekt vstupuje do vztahu k ostatnímu světu a jak se v něm de facto usidluje“ (186). Není zde však zřejmé, jak se vztahuje situovanost předmětností světa textu k situovanosti „usidlujícího se“, ve světě existujícího subjektu. Může Petr Šimák tento vztah – *situovanost předmětností v textu a situovanost vnímajícího subjektu* – specifikovat a doložit? Jistě by zde bylo možné navázat např. na úvahy Romana Ingardena, které doktorand komentuje ve třetí části práce.

Otazníky pro mě vyvstávají i nad Šimákovým pojetím vyprávěcího aktu. Doktorand ve výkladu o Čepovi píše: „Originální vlastností jeho světa bývá obvykle trhlina, která se objevuje v domnělém ráji, který autor zobrazuje. Na okraj připomeňme, že hodnotící výrok vyprávěcího subjektu („Dětský ráj, domov maminčin“) pro fenomenologickou interpretaci nesou menší váhu než předmětnosti, které se v situovanosti jeví. Netušíme totiž nic o vypravěčově spolehlivosti a nevíme dosud, jakou hru s námi bude hrát. Prvotní pro fenomenologickou interpretaci tudíž musí zůstat specifická zjevnost předmětností a základní časové rozvržení situovanosti, nikoli vypravěčovy pobídky a hodnocení“ (203). Není z výkladu jasné, a toto místo na problém poukazuje, jak doktorand pojímá vztah vypravěče a znázorněných předmětností. Pojímá tyto předmětnosti jako nějak modelované, konstruované aktem vyprávění? V čí nebo jaké „situovanosti“ se předmětnosti „jeví“? Je vypravěč antropomorfní? Je subjektem, nebo spíš jakousi perspektivou? Jak rozpoznáme spolehlivého a nespolehlivého vypravěče? („Netušíme totiž nic o vypravěčově spolehlivosti...“) To mimochodem implikuje subjektivní pojetí vypravěče (někoho na způsob subjektu v textu), a to je zase zřejmě v rozporu s tím, že předmětnosti se „jeví“ jako by na vypravěči nezávisle. Jak se v textu, odkud a s jakou intencionalitou se v textu objevují výrazně konotovaná pojmenování jako „krčí se“, „mazlí se“, „stařeček“? Jak přesně se stávají autor, vypravěč, čtenář, případně adresát součástí komunikační situace textu?

Lépe domyšleno by mělo být i pojetí času. Petr Šimák souhlasně cituje Paula Ricoeura: „Teprve konfrontace světa textu a světa života přivede problematiku narativní konfigurace k problematice refigurace času vyprávěním“ (192). Tuto konfrontaci, ohled na vícenásobnou povahu času vyprávění však v práci postrádám. Může Petr Šimák vysvětlit, jak chápe Ricoeurovo pojetí *refigurace* času vyprávěním a jak (zda) jej zohledňuje ve svém chápání fenomenologické interpretace? Mohl by demonstrovat své pojetí časovosti textů včetně onoho pohybu refigurace na některém z interpretovaných narativů? Pracuje nějak s rozlišením, z něž Ricoeur rovněž čerpá, mezi časem vyprávění a vyprávěným časem (Günther Müller) a jak pojímá jejich vztah?

Jakkoli se Petr Šimák v druhé verzi své práce pokusil eliminovat kritiku „literární vědy“, potažmo „literární historie“ en bloc, jeho text je na opozici vůči této dále nerozlišené „literární vědě“ budován. Srov. např. věty jako: „Bytostná substantivnost termínů literární vědy, kterou jsme v průběhu našeho výkladu analyzovali, nemůže svou staticností a popisností interpretovat situovanost textu

právě z toho důvodu, že nečasovost („vyjmutost z časového dění“) vědeckých termínů je ve zjevné diskrepanci s časovou dynamikou situovaností“ (190). „Fenomenologická literární věda se tak vymezuje proti bezděčnému teoretickému schématu, s nímž pracuje literární historie, totiž že tyto znázorněné předmětnosti reprezentují realitu. Tento předsudek vede k tomu, že literární věda mezi předměty reálného světa a předmětnostmi literárního textu nečiní žádný rozdíl, což umožňuje libovolné a pohodlné třídění literárních děl dle hlavních motivů, doby vzniku textu a dalších kritérií, které text pojmají jako verifikovatelný materiál“ (68).

Zde se jeví určité nesrozumění se situací celého oboru, v jehož rámci se Petr Šimák míní pohybovat. Doktorand postupuje tak, jako by se opozice „literární věda“ vůbec a „literární věda fenomenologická“ překrývala s opozicí nesprávně/správně. Co se v „literární vědě“ skutečně děje, ho tedy vlastně z větší části nezajímá. Tento postup je přinejmenším zrádný: vždy přeci máme co do činění s určitými návrhy, myšlenkovými modely s určitou tradicí a jednotlivé pojmy nebo věty nelze bez těchto souvislostí hodnotit jako správné, či nesprávné. Nemůže, myslím, existovat žádný literárněvědný termín mimo určitou svou vlastní situovanost – totiž mimo určitý kontext, určitou exegetickou či rétorickou intenci a mimo určitý pokus o rozumění. Přinejhorším může být literárněvědný pojem použit nesprávně, rozporně, mechanicky, mimo korektiv a horizont konkrétního literárního textu, případně určitých kulturních a historických souvislostí (např. intertextových, intermediálních, mezidruhových, teoretických) apod. Sotva však mohou být „vědecké termíny“ nečasové; jejich časovost je ostatně zřejmá z jejich neustálých proměn. Samotná rozmanitost literárněvědných přístupů, kterou Petr Šimák nebere v potaz, je dokladem a průvodním jevem této „situovanosti“ literární vědy samotné, totiž jakéhokoli literárněvědného výroku.

Problematické vyloučení kontextových (kulturních, historických) souvislostí pak vytváří v disertační práci další rozpor, a to je ten, že výklad o ruských, fenomenologií inspirovaných intelektuálech staví na dějinách velmi výrazně. Ostatně jak se liší Šimákův výklad skupiny Oberiu (s. 218–225) od literárněhistorického výkladu, který v práci mnohokrát tepe a kárá za mrtvost, zobecnění, zamlčení situovaností, zcizování světa textu, zražování čtenářova zážitku, popisnost atd.? Všimněme si postupu výkladu: obecné charakteristiky skupiny, citace z programových tezí a statí, citace z literárněhistorických prací (Hansen-Löve, Graham Roberts, Herta Schmid ad.); dat „вычитанных из различных книг“. Jak ospravedlňuje předchozí směr argumentace tyto pasáže: nejsou zpochybněním předchozího tažení proti abstrakcím literární vědy? Neukazuje se zde, že jakékoli intersubjektivní poznání je na procesu abstrakce závislé, že tento proces je jeho prvním stupněm?

Přes velmi dobrou orientaci ve fenomenologickém myšlení a sympatický záměr propojit je s konkrétním návrhem fenomenologické interpretace, trpí tedy práce jistou nedomyšleností, roztržkou mezi zpracováním množství sekundární literatury a nedotažením jejích impulsů do životné podoby fenomenologické interpretace. Zdá se mi, že Petr Šimák si osvojil slovník fenomenologického myšlení, neukázal však, jak jeho *problematiku* argumetačně zpracovává a vztahuje k otázkám literární reprezentace a komunikace; jeho práce vyvolává dojem, jako by se touto problematikou (jako problematikou, tedy něčím nesamozřejmým, s čím lze pracovat prostřednictvím otázek, pochybností, hypotéz, zkusmých odpovědí a jejich zavržení) nenechal citelněji dotknout. I to, co zpracoval a předložil, je třeba velmi vážně ocenit. Domnívám se však, že má-li být jeho práce přijata a obhájena a jejímu autorovi přiznán titul Ph.D., měl by v průběhu obhajoby alespoň k některým z výše naznačených otázek – zejména: vztah textu a kontextu v procesu čtení a interpretace, specifikace (dvojí) „situovanosti“ a pojetí aktu vyprávění – zaujmout postoj a argumentovaným způsobem jej vysvětlit. Na tom by pak mělo záviset i hodnocení, zda prospěl, či neprospěl. Mám-li se však vyjádřit jednoznačně,

v binárních pojmech buď/anebo, jak žánr posudku vyžaduje, obávám se, že v současné podobě nemohu práci doporučit k obhájení.

V Praze 19. 5. 2016

Mgr. Richard Müller, Ph.D.